

Boj o kult obrazů

Je zřejmé, že na všech úsecích života byzantské společnosti, a především v oblasti soudnictví, zahraniční politiky a hospodářství můžeme sledovat opatření, jimiž se Leon III. pokoušel o vnitřní i vnější konsolidaci říše. Toto úsilí však bylo závažným způsobem narušeno ikonoklastickými zápasy. Tento spor, jenž hluboko zasáhl do vývoje byzantské společnosti, se týkal funkce a poslání ikony v náboženském kultu. Především v lidovém prostředí se ikona těšila mimořádné úctě a často jí byla připisována zázračná moc. S tím souvisela i okázalá výzdoba byzantských kostelů a klášterů, na kterou byly vynakládány velké prostředky. Proti tomu se postavily především konstantinopolské dvorní kruhy a sám císař Leon III.; prostředí dvora bylo hlavním iniciátorem ikonoklastických sporů mezi zastánci tradiční úcty prokazované ikonám (ikonodulové) a jejich protivníky (ikonoklasti, obrazoborci).

Bez ohledu na to, že ikonoklastické hnutí vycházelo z okolí císařova, rychle si získalo mnoho dalších zastánců. Především našlo oporu v byzantském vojsku, a to zejména v maloasijských thematech. K jeho rozšíření nesporně přispěl i rozmach lidového dualistického hnutí, které se tehdy začalo šířit maloasijskými provinciemi pod názvem paulikiánství. Jedním z projevů tohoto radikálního lidového směru, odmítajícího církevní organizaci, hierarchii i sám kult, bylo zavržení ikony jako náboženského symbolu — učení, které se objevuje téměř v každé takovéto herezi. Ikonoklasmus se poměrně rychle šířil do různých oblastí byzantské říše a pronikal do rozličných sociálních vrstev byzantské společnosti.

Stejně jako je složitá a různorodá skladba ikonoklastického hnutí, jsou složité i samy pohnutky, které vedly k jeho vzniku. Jistou úlohu přitom bezesporu hrály také zájmy hospodářského charakteru. Císař se snažil získat alespoň část ohromného bohatství uloženého v nákladných ikonách a v bohoslužebném náčiní vyrobeném z drahých kovů a drahokamů. Především bohatství klášterů bylo tehdy značné a nechyběly pokusy využít ho v zájmu světské politiky a světských cílů. Tato tendence byzantského ikonoklasmu však nikdy nepřerostla do zcela systematického tažení proti klášterům, i když nesporně citelně zasáhla především radikálnější vrstvy byzantského mnišstva, které vystupovalo proti autoritativnímu pronikání císařské moci do všech oblastí života společnosti, tedy i do oblasti církevní a náboženské. Zdá se totiž nesporným, že jedním z motivů ikonoklastického hnutí bylo ideologické upevnění císařské moci: projevilo se to tím, že místo ikon byly v byzantských chrámech umísťovány výjevy s tematikou zdůrazňující výjimečnou úlohu císaře v životě byzantské společnosti.

Přestože jsou hospodářské a politicko-ideologické souvislosti a pohnutky v byzantském ikonoklasmu přítomny od samého počátku, nevystupují do popředí nikdy příliš zřetelně. Zpočátku nejsou ani sama opatření proti ikonám příliš radikální, a prosazují se do života spíše váhavě. I když se císař poprvé jednoznačně vyslovil proti uctívání ikon už v roce 726, vlastním opatřením uvádějícím ikonoklasmus do života bylo až vydání ikonoklastického ediktu v roce 730.

Proti ikonoklastickým novotám se zdvihla vlna odporu na všech stranách. Tato reakce měla různý charakter i různý dosah. V samotné říši, zejména ve středním Řecku a na ostrovech v Egejském moři vzniklo povstání, které prohlásilo za císaře svého vlastního kandidáta Kosmu. Při pokusu o dobytí Konstantinopole však bylo povstání v roce 727 poraženo.

Povstání na Balkáně mělo charakter vojenský a epizodický. Naproti tomu odpor papežské stolice vůči ikonoklasmu byl jiné povahy a měl mnohem větší dosah. Už po prvních ikonoklastických opatřeních byzantského císaře vyslovil své námitky papež Řehoř II., i když svým kriticky umírněným postojem ještě nehodlal vyvolat definitivní rozkol. Až po vydání ediktu roku 730 dochází za papeže Řehoře III. k otevřené roztržce a jednoznačnému odsouzení ikonoklasmu. Reakce císařského dvora na sebe nedala dlouho čekat, tím spíše, že papežské rozhodnutí bylo prováděno protibyzantským povstáním, jež zasáhlo celou Itálii, a zvláště výrazně se projevilo na severu země. V roce 732 vyňal císař Leon III. z papežské pravomoci rozsáhlé oblasti v jižní Itálii (Sicílii a Kalábrii) i na Balkánském poloostrově (východní Illyricum, tj. Epirus, Makedonii a Thrákii), které do té doby papeži podléhaly, a přičlenil je k jurisdikční oblasti konstantinopolského patriarchátu.

Proti císařově ikonoklastické politice se zdvihla vlna odporu i v radikálnějších církevních kruzích byzantských. Postavil se proti ní především konstantinopolský patriarcha Germanos. Musel proto abdikovat a na jeho místo byl dosazen dosavadní synkellos Anastasios.

Současně s mocenským a politickým zápasem probíhajícím v souvislosti s ikonoklastickým hnutím se začíná pomalu formulovat také teoretický program ikonoklasmu, a rovněž ikonodulská teorie. Filozofickou a teologickou podstatu sporu tvořil specifický problém východního křesťanstva, který se během historického vývoje objevoval v různých podobách a který spočíval v gnozeologickém problému, nakolik a za jakých podmínek je možné přiblížit se k Bohu. V byzantských sporech o úctu k ikonám se tento aspekt projevil v podobě otázky, jak ikona umožňuje spojení člověka s Bohem a je-li vůbec schopna otevřít člověku cestu k transcendentnu. Výchozím bodem ikonoklastického pojetí se stala judaistická tradice zakotvená ve Starém zákoně, zakazující zobrazovat Boha, neboť každý takovýto výtvar byl považován za modlu. Z tohoto stanoviska vycházela i starokřesťanská církev, která rovněž měla k figurální výzdobě svatyní záporný vztah. Není však vyloučené, že na formulaci ikonoklastického stanoviska působily i další vlivy, které vycházely z orientálního prostředí a mentality. Je ovšem otázkou, mohl-li tu mít bezprostřední vliv arabský kalif Jezid II., který několik let před rozhodnutím Leona III. rovněž zakázal figurální výzdobu mešit a přikázal zničit obrazy, které je předtím zdobily. Sotva je však sporné, že se celkový vliv specificky orientálního myšlení, jemuž je cizí symbolické vidění a jež ztotožňuje obraz se svým vzorem, projevilo přinejmenším v laickém proudu byzantského ikonoklasmu, reprezentovaném hlavně císařem Konstantinem V. Argumentace vycházející ze starozákonního chápání kultovního obrazu jako modly a ztotožňující ikonu s archetypem (originá-

lem, vzorem) je základem ikonoklastického pojetí a táhne se téměř celým obdobím ikonoklastických zápasů.

Počátky ikonodulské teorie jsou spojeny se jménem patriarchy Germana. Germanos poukazoval především na výchovnou funkci ikony, která měla vést věřící k úctě a napodobení skutků svatých.

Nejvýznamnější místo při formulování ikonodulského programu, jenž se stal východiskem všech pozdějších ikonodulských polemik a argumentací, patří však Janovi z Damašku, který se postavil do čela radikálního křídla byzantského mnišstva. Vychází z antické filozofické tradice, hlavně z učení Platónova. V jeho stopách považuje ikonu za skutečný obraz, za odraz mimozemské skutečnosti, za její symbolické zobrazení. Ikonu nelze tedy považovat za modlu, protože není druhým Bohem, o kterém píše Starý zákon, ale je skutečným obrazem. Neplatí to jen o obrazech svatých, ale také, a to především, o obraze Kristově. Tím Jan z Damašku ve své argumentaci přechází z antické tradice do další sféry určující charakter jeho učení, do oblasti křesťanské christologie. Podle něho je právě Krista možno na ikoně zobrazit. Umožňují to jeho dvě přirozenosti, božská a lidská. Právě období historicky a časově vymezené, kdy Kristus na sebe vzal podobu lidskou, může být adekvátním způsobem vyjádřeno v jeho obraze. Jestliže někdo tuto možnost neuznává, popírá reálnou existenci lidské přirozenosti v Kristově osobě, a tak upadá do monofyzitismu.

Vedle argumentace čerpané z antické filozofie a křesťanské christologie je v pojetí Jana z Damašku zřejmý ještě třetí inspirační zdroj, z něhož vychází. Jeho teoretické zdůvodnění potřebnosti ikon vychází v tomto bodě v ústřety mimořádně rozvinuté úctě, již se ikony těšily hlavně v lidových vrstvách byzantské společnosti. Ikony se podle něho stávají samy o sobě zdrojem božské milosti, stávají se prostředníkem mezi člověkem a Bohem. Proto jim právem patří úcta, která jim je prokazována. V pojetí Jana z Damašku se začínají projevovat náznaky, které se v dalším vývoji ikonodulské teorie budou dále rozvíjet a které v konečném důsledku znamenaly do určité míry překročení původního symbolizujícího platonismu a vyzdvihovaly stále důraznějším způsobem těsné spojení obrazu s jeho archetypem. Všechny tyto náznaky se rozvinuly v následujícím období, jež lze právem považovat za vrchol ikonoklastického hnutí.

Největší rozmach ikonoklasmu je spojen se jménem císaře Konstantina Kopronymy (741–765), jenž nastoupil po smrti Leona III. Pravděpodobně i proto je obraz té doby, jak se zachoval v dobových pramenech, vesměs ikonodulské provenience, podán s nevídanou tendencí a nenávisť vůči císaři, jemuž tradice dala dokonce hanlivou přezdívku (*kopros* = lejno), aby tak jasně vyjádřila svůj vztah k hlavnímu reprezentantu ikonoklastického hnutí. Tyto prameny však přesto nemohly zastířit nesporné úspěchy nadaného císaře, zejména v zahraniční politice. V jednom však mají pravdu: Konstantinos přešel od ikonoklastické propagandy a politiky k činům, které ikonoklasmus začaly rázněji uvádět do života. Dochází ke krutému pronásledování představitelů a zastánců ikonodulie, především z řad mnichů, a to zvláště po nevydařeném spiknutí v roce 765.

Konstantinos začal s přípravou ikonoklastického koncilu, který měl uzákonit novou církevní politiku vůči uctívání ikon, a osobně projevil snahu o vypracování fundovanějšího teoretického konceptu ikonoklastického hnutí, což se jeví jako nezbytná aktuální potřeba. Učinil to ve spisu, z něhož se zachovaly jen zlomky, ty však přesto podávají poměrně dobrou představu a jeho názorech. Z tohoto spisu je především zřejmé, že hlavně ve srovnání s pozdějšími ikonoklastickými argumenty pocházejícími z pera učených teologů musíme v ikonoklastickém hnutí samém rozeznávat dva proudy, laický a teologicky školený. Ve spisu Konstantina V. jsou zdůrazněny zejména dvěma základními tezemi. První z nich vychází nesporně z prostředí ovlivněného orientálním myšlením: obraz může být skutečným obrazem jen tehdy, jestliže je se svým archetypem (originálem) totožný, doslovně konsubstanciální. Jelikož v případě ikony tomu tak být nemůže, nejde o ikonu (obraz) skutečnou, ale o modlu. Zdůvodnění názoru, že se na ikonu vztahuje zákaz Starého zákona, zde spočívá na hlubších teoretických základech. Při rozvíjení tohoto argumentu přechází Konstantinos V. k zdůvodňování dogmatické povahy. Znovu se tu setkáváme s christologickou argumentací, stejně jako tomu bylo u ikonodulů, je však podána opačně: jestliže jediná Kristova osoba pozůstává ze dvou přirozeností, nemůže být Kristus zobrazen, protože jeho božská stránka je nezobrazitelná. Kdo se o to pokouší, upadá do nestorianismu, neboť podobně jako zastánci této hereze vyznává oddělenost obou přirozeností v Kristově osobě, a tak porušuje chalcedonské vyznání víry. Jediným možným obrazem Krista je proto eucharistie, podávaná věřícímu jako skutečný symbol Kristova těla a krve. Proti ikonodulskému pojetí, zdůrazňujícímu historickou, časovou (temporální) stránku Kristovy zvěsti, zdůrazňuje ikonoklasmus jeho nadčasovou, věčnou symbolickou platnost.

Po teoretické přípravě, jejíž součástí byl i zmíněný spis Konstantina V., se v roce 754 sešel v Konstantinopoli první ikonoklastický koncil. I když se ho zúčastnilo více než 300 církevních hodnostářů z celé říše, papež ani jeho představitelé pozvání nepřijali, stejně jako představitelé východních patriarchátů. Koncil uzákonil ikonoklastické učení i praxi, zatratil všechny hlavní představitelé ikonodulie, mezi nimi také bývalého patriarchu konstantinopolského Germana a Jana z Damašku, a potvrdil nového patriarchu Konstantina, biskupa z města Sylaion, kterého císař jmenoval patriarchou.

Hlavním činem koncilu však bylo vypracování a schválení závěrů, které byly vydány pod názvem *Horos*. V něm se rozvíjejí, ale částečně i potlačují, a zejména, což je mnohem důležitější, na vyšší teoretické úrovni rozpracovávají zásady vyslovené ve spisu Konstantina V. Především tu chybí tvrzení, že obraz musí být konsubstanciální se svým archetypem. Sestavovatelé *Horu* do jisté míry rozšířili původní ikonoklastickou argumentaci: vychází z pozdně antických základů a odmítá zobrazení božského prostřednictvím mrtvé hmoty a barev. Takto postavený problém umožnil byzantským ikonoklastům rozšířit polemiku o nevhodnosti obrazů na všechny ikony; christologická problematika a argumentace je sice přítomna i zde, do jisté míry je však zatlačena do pozadí.

Vítězství ikonoklasmu na koncilu v roce 754 bylo zpečetěno následnou vlnou dosud nevídaného pronásledování představitelů a přívrženců ikonodulie, hlavně z řad mnichů. Na některých místech nabyla tato kampaň povahy krutých represálií. Nejznámějším se v tomto směru stal strateg thematu Thrakesion Michael Lachanodrakon, před jehož nemilosrdným postupem mniši opouštěli své kláštery a usazovali se především v jižní Itálii.

Přípravy a realizace opatření proti uctívání ikon se odehrávaly za bouřlivých událostí uvnitř říše i za jejími hranicemi, které provázely celou vládu Konstantina V. Hned po nástupu na trůn musel Konstantinos čelit povstání svého švagra Artabasda. Artabasdos, strategos thematu Armeniakon a později Opsikion, využil odporu proti Konstantinovi, který vznikl v hlavním městě, a s pomocí a podporou svého thematu vystoupil proti císaři. Využil také odporu proti ikonoklastické politice císařově, která se nesetkala všude se souhlasem, a pod záminkou boje za obnovu úcty k ikonám se pokusil dobýt hlavní město. Svůj útok uskutečnil v době, kdy se Konstantinos vydal na výpravu proti Arabům. Poměrně snadno dobyl Konstantinopol a byl korunován za císaře. Po dobu šestnácti měsíců své vlády prosazoval ikonodulskou politiku a důsledně potlačoval všechny projevy ikonoklasmu. Po Konstantinově návratu z arabského tažení byl však z trůnu svržen. Císaři pomohla ke znovuzískání trůnu vojska maloasijských themat. Z vděčnosti jim císař povolil několik dní drancovat hlavní město. To ovšem jen prohloubilo jeho nepopulárnost v Konstantinopoli. Konstantinos se pokusil zlepšit vztah k obyvatelstvu hlavního města až v pozdějším období své vlády. Učinil to na úkor zemědělského obyvatelstva drastickým zvýšením daní. Při tehdejších obecném nedostatku peněz byli rolníci nuceni prodávat svoje produkty pod cenou, takže město bylo zaplaveno laciným zbožím.

Důsledkem Artabasdovy porážky bylo definitivní rozdělení a zánik velkých themat. Thema Opsikion bylo rozděleno na dvě části, takže v Malé Asii vzniklo nové thema Bukellarion.

Války s Araby a s Bulhary

Vnitřní nepokoje, které zmítaly říší po celou vládu Konstantinovu, byly kompenzovány jeho vojenskými úspěchy na východní hranici říše i na Balkáně. Na východě zůstával stále otevřený arabský problém. Na jeho závažnost v té době ukazuje nejlépe skutečnost, že se po vypuknutí Artabasdovy vzpoury obrátily na Araby obě bojující strany se žádostí o pomoc. Arabové využili situace a během let 742–744 podnikali opakované nájezdy do Malé Asie. Avšak ani vnitřní nepokoje nemohly zastavit byzantskou ofenzívu. Roku 743 dobyla byzantská vojska Sozopetru a přibližně v téže době vyplenila také Germanikeiu. Ve vnitrozemí se hranice ustálila zhruba na pohoří Antitaurus a probíhala napříč Malou Asií k jihovýchodnímu okraji Černého moře. Tato hranice byla koncem první poloviny 8. století oběma

stranami překračována bez výrazných územních změn. Na moři se tehdy odehrávaly události, které výrazně zlepšily postavení Byzance v jejím boji s Araby. Zatímco v roce 743 bylo ještě arabské loďstvo s to zaútočit na Kypr a obsadit jej, v roce 747 byla byzantská odvěta dokonalá: neznamenal jen návrat ostrova do byzantských rukou, ale zasadila navíc zdrcující úder arabskému loďstvu, které se z něho jen těžko vzpamatovávalo.

Nástup nové dynastie Abbásovců a přenesení hlavního města arabského kalifátu z Damašku do Bagdádu neměly podstatnější vliv na charakter byzantsko-arabských pohraničních bojů a potyček, který se ustálil po byzantském vítězství u Akroina. Zpočátku Byzanc využila zmatků v kalifátě, takže roku 750 bylo dobyto Melitene a roku 754 padla Theodosiopolis i Kamachon, ale koncem padesátých let už byly opět v rukou Arabů. Významnější vojenské akce se odehrávaly pak až okolo roku 770. Byzantská vojska vtáhla do čtvrté Arménie a Arabové dobyli významné syrské město Laodikeiu. Povaha vojenských operací se však ani v dalším období podstatněji nezměnila.

Zatímco v období vlády Konstantina V. ztrácela hrozba arabských nájezdů postupně naléhavost, dostávala se do popředí stále více problémy na Balkáně. Leon III. tam po celou dobu své vlády udržoval pokojnou a pro Byzanc příznivou situaci, mělo to ovšem za následek upevnění a rozšíření bulharské moci. V polovině padesátých let 8. století Konstantinos V. pochopil potenciální nebezpečí, které z toho mohlo pro Byzanc vyplynout, a proto se mu snažil předejít budováním opevnění v Thrákii. Bulhaři v tom viděli porušení dohod z roku 716 a žádali odškodnění. Konstantinos však bulharské požadavky odmítl. Protože stál po koncilu z roku 754 na vrcholu své moci a říše byla vnitřně konsolidovaná, rozhodl se pro konfrontaci s Bulhary. Na bulharský vpád do byzantského území, jenž se zastavil až u Dlouhé zdi, odpověděl výpravou do Bulharska v roce 756. Následující události roku 758 částečně poodhalují celou složitost situace na Balkáně. Nebyli to jen sami Bulhaři, kdo se postavil proti Konstantinovi. Spojenci Bulharů se stali nejen Slované z území bulharské říše a jejího okolí, ale i Slované z Makedonie. Konstantinos sice vyplenil slovanské území v Makedonii, sotva však lze věřit soudobé zprávě, že si podrobil také ostatní slovanské kmeny v okolí bulharské říše. Leč ani Bulhaři neměli dost sil, aby byli schopni důrazněji proniknout do byzantských provincií; omezili se na defenzívu a na vpády do blízkých pohraničních oblastí. Reálnou situaci si uvědomovala i určitá část bulharských vládnoucích kruhů, soustředěná hlavně kolem rodu Ukil, který se snažil o smířlivou politiku vůči Byzanci. Ukázalo se to při opětovném vpádu Konstantina V. do Bulharska, jenž následoval po vítězství nad makedonskými Slovany. Byzantské vojsko se roku 759 dostalo k Veregavskému průsmyku, tam však bylo na hlavu poraženo. Bulharský chán Vinech ovšem vítězství nevyužil k eskalaci vojenských akcí a navrhl Byzanci mír.

To vyvolalo v Bulharsku reakci protibyzantských sil vedených rodem Ugain. K moci se dostal bojovný chán Telec (761–764), který začal vojenské akce proti Byzanci. Přestože mu pomáhali Slované z okolních oblastí, byl Telec u Anchialu

Situace se začala zvolna měnit také uvnitř říše. Především se zmírnila ikonoklastická politika. Projevilo se to především v tom, že bylo zastaveno pronásledování mnichů a klášterů, a to hlavně během druhé poloviny Konstantinovy vlády. Postupně se tak připravovala půda pro návrat k ikonodulské politice. Již sňatek císaře s Irenou, přesvědčenou ikonodulkou, ukazuje, že se situace změnila. V oblasti státní správy a administrativy však zatím Leon IV. neprojevil žádnou ochotu ke kompromisům: ikonoklasmus zůstával nadále vládní politikou a císař odstranil všechny státní úředníky, kteří se projevíli jako ikonodulové.

Ve vnitřní sféře znamenala vláda Leona IV. další posílení císařské moci. Již za svého života určil svým nástupcem nedospělého syna Konstantina a dal ho korunovat za císaře. Pomocí armády, jež stále měla ve vnitřní politice velké slovo, chtěl zabezpečit nástupnické právo tomuto nedospělému synovi na úkor svých plnoletých bratrů, rovněž jmenovaných caesary (první hodnost po císaři). Leon IV. asi správně tušil nebezpečí odstředivých sil, které se v říši začaly vzrýmhat. Brzy po synově korunovaci musel císař v roce 776 čelit povstání, do jehož čela se postavil jeho bratr Nikeforos. Jeho pokus o převrat a získání koruny však ztroskotál.

Vláda císařovny Ireny a obnovení kultu obrazů

Předčasná korunovace Konstantina VI. se brzy ukázala aktuální, protože jeho otec roku 780 zemřel. Po jeho smrti vstoupila Byzanc do období krizí. Za nedospělého císaře začala vládnout jeho matka Irene (Eirene). Jestliže neskrývala své ikonodulské přesvědčení již za manželova života, jakmile se dostala k moci, začala praktickými kroky připravovat návrat k ikonodulii. Trvala-li tato příprava celých šest let, svědčí to nejen o císařovnině rozvážnosti, ale také o houževnatosti odporu, jež musela překonávat. Byla to spíše příprava politická než teologická, protože Irene musela čelit především politické reakci, teprve potom čistě teologické argumentaci. Reakce se projevila mocenským zápasem, k němuž dával popud okruh lidí blízkých caesarovi Nikeforovi. Ani tentokrát se mu nepodařilo získat trůn.

Převážně politický charakter zápasu o návrat k ikonodulii se zřetelně odráží také na průběhu 7. ekumenického koncilu a na otázkách, které koncil řešil. Sešel se v červenci roku 786 pod vedením nového patriarchy Tarasia. Proti jeho svolání, či spíše proti nové církevní politice, kterou měl koncil prosadit, vznikl ovšem jak mezi lidem hlavního města, tak zejména mezi některými vojenskými jednotkami takový odpor, že císařovna musela jeho jednání odložit. Teprve když se jí podařilo odstranit odbojné vojenské jednotky do vzdálených provincií a nahradit je loajálními oddíly, mohl koncil v září roku 787 zahájit svou práci.

Nejzávažnějším problémem, který koncil řešil, byla otázka postupu vůči kléru, jenž už vyrostl a byl vychován i konsekrován v období ikonoklastickém. Při posuzování této otázky se ukázala celá složitost tehdejších církevních poměrů v Byzanci. Na pozadí sporu ikonoklasmus a ikonodulie se uvnitř ikonodulské

opozice právě v tomto období — samozřejmě na základě dlouhodobějšího předchozího vývoje — začala jasně rýsovat dvě křídla mnišského hnutí. Radikální křídlo zelotů (tj. horlivců) požadovalo, aby se otázka ikonoklastických kněží řešila důsledně a nekompromisně, zbavením kněžské jurisdikce, bez ohledu na praktické důsledky, které by z toho vyplynuly. Ve sporu zvítězilo stanovisko umírněného, hlavně světského duchovenstva, jež se postavilo za kompromisní řešení.

K vypracování teoretického konceptu ikonodulského učení přispěl koncil jen velmi málo. Jeho závěry jsou spíše povahy kompilační a shrnují starší argumentaci, vycházející z názorů patriarchy Germana, a hlavně Jana z Damašku. Argumentace ikonodulského koncilu se opět pohybuje mezi zdůrazňováním výchovné funkce ikony — zdůrazňuje se zejména její emociální působení — a mezi christologickou argumentací. Z hlediska dalšího vývoje ikonodulské teorie mělo největší význam rozvinutí myšlenky, která se vyskytuje už u Jana z Damašku a podle které ikona otevírá cestu k Bohu.

Pravděpodobně větší důsledky než pro samo rozvíjení ikonodulského programu měly závěry koncilu pro postoj církve na západě k církevním zápasům byzantským: do jisté míry se dokonce staly impulsem ke změně politických vztahů franské říše k Byzanci. Nikajský koncil, respektující v plné míře ikonu jako skutečný obraz substanciálně odlišný od svého archetypu (originálu), dal výraz tomuto svému přesvědčení ještě dalším způsobem. Stejně jako je podstatný rozdíl mezi ikonou a jejím originálem, je podstatný rozdíl také v účtě, která je jim prokazována: Bohu náleží *latreia* (oddaná služba), zatímco obrazu je prokazována pouze *time* (pocta). Tato nuance nebyla vyjádřena v latinském překladu závěrů 7. koncilu, což zavdalo příčinu ke sporům mezi západní církví reprezentovanou hlavně franským duchovenstvem a byzantskými ikonoduly.

Západ se totiž vedle jednoznačného odsouzení ikonoklasmus záhy dostal i do sporu s ikonodulským pojetím, vyjádřeným v závěrech koncilu z roku 787. Stanovisko franského episkopátu bylo formulováno na synodě ve Frankfurtu v roce 794 a našlo výraz hlavně ve známém spise *Libri carolini*. Nezdá se však, že by se nesouhlas franské církve omezoval jen na problém vzniklý nepřesným přetlumočením řeckého originálu. *Libri carolini* věnovaly značné místo zejména dvěma problémům. Jeden z nich se týkal charakteru a poslání ikony v náboženském životě a jejího vztahu k vlastnímu prototypu. Západní církev viděla v ikoně hlavně výchovný prostředek — obraz byl biblí chudých. Odmítala jakékoliv implikace vzbuzující dojem vnitřního spojení obrazu s jeho archetypem ve smyslu názorů, objevujících se u Jana z Damašku i v závěrech 7. koncilu, tj. názorů o možnosti přístupu k Bohu prostřednictvím ikony. Právě proti takovýmto tendencím byzantské ikonodulie je zřejmě namířeno zdůraznění ikony jako pouhého konvenčního znaku, jehož spojení s originálem je dáno jen prostřednictvím vysvětlujícího nápisu. Kromě nápisu neexistuje mezi ikonou a archetypem žádná bližší vazba.

Libri carolini se ovšem nevyslovují pouze k otázkám souvisejícím s byzantskými ikonoklastickými zápasmi. Jejich úvod je věnován polemice s byzantským pojetím

císařské moci a jejím ideologickým zdůvodněním. Na základě citátů některých soudobých byzantských pramenů se *Libri carolini* postavily zejména proti formulaci o spolucísařství (spoluvládě) císaře a Boha na zemi a také proti tomu, aby byzantští císařové označovali svá nařízení a své písemnosti jako božské. Důvody, jež k této polemice vedly v prostředí karolinského dvora, jsou zřejmé. Jejich cílem bylo oslabit a zpochybnit výjimečné postavení byzantského císaře jako jediného a nejvyššího představitele světské moci. *Libri carolini* tak připravovaly i po stránce ideologické závažnou politickou událost, která měla mimořádné důsledky v dějinách Evropy. Růst moci Franského království za Karla Velikého a naopak krize Byzance v témže období přivedla totiž franského panovníka k myšlence skoncovat se starou tradicí jediného císařství. Karlova snaha získat císařskou hodnost a korunu našla odezvu u papežské kurie, která od dob Pipinových viděla ve franské říši svého zastánce, takže nemusela v politickém, a hlavně vojenském ohledu spoléhat výlučně na podporu byzantské říše. Za těchto okolností došlo roku 800 ke korunovaci Karla Velikého za římského císaře.

Byla to zásadní změna v dosavadním nazírání na císařskou hodnost i na celkové uspořádání tehdejšího světa. Využívaje skutečnosti, že v Konstantinopoli vládla tehdy žena, pokusil se Karel Veliký o znovuvytvoření jediné univerzální říše. Roku 802 vyslal do Konstantinopole poselstvo, aby požádalo císařovnu Irenu o ruku. Krátce po příchodu poslu však byla císařovna sesazena z trůnu.

Vnitřní nestabilita byzantské říše, která se projevovala v poslední čtvrtině 8. století, vyplývala hlavně ze vzájemného soupeření Ireny a jejího syna Konstantina VI. o trůn. Přestože se mladý císař mezitím stal plnoletým, nechtěla se jeho matka vzdát regentských práv a pokusila se legalizovat svou vládu. Proti tomu se však postavila ta themata, která byla v Malé Asii nositeli ikonoklastické politiky a která získala v byzantském vojsku převahu. Jejich zásah byl pro průběh celého zápasu rozhodující. Irene musela posléze ustoupit a císařem se stal roku 790 sám Konstantinos.

Vládnout však samostatně nedokázal. Již po dvou letech povolal matku z vyhnanství zpět a svým postupem i řadou neúspěchů se nakonec zbavil popularity a podpory vlastních přívrženců. Vyvolal především konflikt s církví: jeho druhé manželství s dvorní dámou Theodotou považovala církev za nekanonické, takže se proti němu postavili zejména příslušníci radikálního mnišského křídla, zeloti. Konstantinův sňatek vyhrotil i rozpory uvnitř církve: zeloti vyčítali patriarchovi jeho oportunistický a nedůsledný postoj ke Konstantinovi. Konstantinos nesplnil ani očekávání ikonoklastické opozice, ačkoliv mu pomohla na trůn. Ztratil tak jakoukoli oporu uvnitř říše. Toho dokonale využila jeho ctižádostivá matka, dala ho roku 798 sesadit z trůnu a oslepit. Sama se potom ujala plné vlády, ne už jen jako regentka, ale jako skutečná císařovna.

Byla to první žena na byzantském trůně, která se stala císařovnou a podpisovala se jako *basileus*, tj. císař. V Byzanci však nikdy nezískala popularitu, byť se o to pokoušela různými způsoby, hlavně nereálnými daňovými úlevami na úkor celkové

hospodářské rovnováhy v říši. Snažila se podporovat hlavně obchod ve městech, a proto značně snížila cla na dovážené i vyvážené zboží.

Jak ve vnitřní, tak v zahraniční politice lze pozorovat za vlády Ireny a Konstantinovy převážně neúspěchy. Zřetelné jsou především v Malé Asii. Pokud lze přece jen mluvit i o úspěších, spadají v podstatě do začátku Konstantinovy vlády a pojí se se jménem energického stratéga Michaela Lachanodrakonta, který se v roce 781 pokusil získat důležitý maloasijský průsmyk Adatu. Udržet ho se mu však nepodařilo a od těch dob bylo byzantské působení v maloasijském pohraničí zaměřeno povytce na udržení předcházejících pozic. Jestliže ještě v roce 781 mohla být výprava Arabů zastavena a bylo dosaženo míru, byl za cenu velkého výkupného, od roku 785 se arabské výpravy množí a stávají se téměř každoroční skutečností. V roce 789 a 790 byly tyto vpády pro Byzanc obzvlášť citelné: Arabové porazili téměř celou byzantskou námořní hotovost v Malé Asii a v thematu Anatolikon (u Kopidanu) porazili také velké pozemní vojsko. Úspěšné akce Arabů pokračovaly i v druhé polovině devadesátých let 8. století a ještě více zintenzívněly. V té době bylo významné zejména dobytí Ankary (798) a v následujícím roce nájezd na Bithýnií a Efesos. Arabské vpády zasáhly v tomto období mnohem rozsáhlejší území a pronikly až k západnímu pobřeží Malé Asie. Teprve kalifova smrt a vzápětí následující zmatky v kalifátě znamenaly pro Byzanc určitou úlevu.

Ani na Balkáně se situace nevyvíjela zcela příznivě. Využívajíc míru s Araby, vypravila Irene svého znamenitého vojevůdce Staurakia do slovanských území. V roce 783 se mu podařilo podrobit pod byzantskou moc některé slovanské kmeny v Helladě a Thessálii, které předtím neustále kladly odpor, a podniknout také první výrazný krok na cestě k podrobení Peloponésu obsazeného Slovy a získat množství kořisti i zajatců.

Znovunabývání ztracených pozic na Balkáně se však střetlo s odporem Bulharů. Ti mezitím využili byzantské slabosti a postupně pronikali do Makedonie. Situace se stala vážnou zejména v roce 789. Tehdy Bulhaři pronikli až k řece Strymon a podrobili si tamější Slovy, přičemž napadli také stratéga byzantské Thrákie.

Byzantská odvěta přišla po dvou letech. Konstantinos se vypravil proti bulharskému chánu Kardamovi, avšak jeho výprava dorazila pouze k Adrianopoli a musela se pro odpor Bulharů vrátit nazpět. Významnější byla výprava v následujícím roce. Došlo k rozhodující bitvě u pohraniční pevnosti Markellai, ve které byl Konstantinos VI. poražen a musel se zavázat platit Bulharům každoroční daň. Byzanc se pokusila zbavit tohoto závazku v roce 796, ale ani tehdy neměly akce byzantského císaře úspěch. Konstantinos se vypravil znovu proti Kardamovi, dotáhl k průsmyku Versinikii, ale bez boje uzavřel mír, aniž dosáhl řešení problému mezi oběma říšemi.

alespoň pokusil uklidnit vnitřní napětí v říši. Opustil Nikeforovu politiku, jež měla výrazné rysy absolutistické vlády a supremacie nad církevními kruhy, a přiklonil se ke spolupráci s nejsilnějším seskupením kolem kláštera Studios. Studijští mniši, a především Theodoros, získali v říši ohromný vliv, jež se odrazil i v zahraničně-politických rozhodnutích císařových. Avšak ani změna vnitropolitické situace a politiky a příklon k mohutné politické síle v zemi neuchránily císaře před nebezpečím spiknutí. V roce 812 musel přerušit svou výpravu proti Bulharům a vrátit se do Konstantinopole, aby čelil povstání, jehož cílem bylo znovunastolení syrské dynastie.

Císař Michael I. nezvládl ani jeden z obou hlavních zahraničněpolitických problémů, které před něho doba postavila. Jsa ohrožen na Balkáně Bulhary, nemohl zároveň čelit tlaku Franků na Apeninském poloostrově, kde franská říše již za jeho předchůdců dobyla pod vedením Karla Velikého některá území na severu Itálie (810–811). Michael se rozhodl pro kompromis, ten však znamenal významný zisk pro franskou říši a samotného Karla Velikého. V roce 812 přineslo byzantské poselstvo do Cách uznání císařského titulu Karla Velikého. Byla tu jistá nuance: Byzanc nepřiznala Karlovi titul císaře Římanů, kterého od té doby byzantští císařové důsledně užívali. Karla Velikého uznali pouze za nositele titulu *basileus*. Za tento ústupek dosáhla Byzanc navrácení území na severu Itálie, které franská říše před nedávnem dobyla.

Hlavní pozornost musel císař Michael věnovat bulharskému nebezpečí. Nikeforova porážka dodala Krumovi novou energii, takže pokračoval ve výpravě proti Byzanci a dobyl pohraniční pevnost Debeltos. Účinnost byzantské obrany paralyzovala vojenská vzpoura vyvolaná oddíly z themat Opsikion a Thrakesion.

Přes tuto zlou situaci Byzanc nepřijala mír, který jí Krum nabídl. Byla to bojovná skupina kolem Theodora Studijského, jež dosáhla tohoto císařova rozhodnutí. V odpověď vytáhl Krum proti Mesembrii a dobyl ji. Potom připravil Michaelovi I., jež mezitím vytáhl do Bulharska, u Versinikie zdrcující porážku. Ta přispěla ke státnímu převratu v Byzanci: Michaelovo sesazení bylo dílem armády, která tak znovu zasáhla do osudů Byzance.

Novým císařem se stal Leon V. (813–820). Nejdůležitější úkol, před kterým císař stál, byl odrazit bulharskou hrozbu. Po úspěších roku 812 a počátkem roku 813 pokračoval Krum v dalším tažení. Část jeho vojska oblehla Adrianopol, část postupovala ke Konstantinopoli, pronikla až k Zlatému rohu a plenila v okolí hlavního města. Obléhaná Arianopol mezitím padla Bulharům do rukou a ani náhodné vítězství, kterého Leon dosáhl na podzim roku 813 u Mesembrie, nemohlo zastírat skutečnost, že v tehdejší Byzanci nebylo síly, jež by byla s to zastavit Kruma při jeho tažení proti hlavnímu městu. Horečné zpevňování konstantinopolských hradeb a hledání pomoci na franském dvoře u Ludvíka Pobožného byly jedinými prostředky, které měl Leon k dispozici pro ochranu hlavního města. Před katastrofou zachránila Konstantinopol i celou říši jen Krumova nečekaná smrt roku 814.

Nový bulharský chán Omurtag sice nepokračoval v Krumově tažení na Konstantinopol, nepřijal však ani Leonovy návrhy na uzavření míru. Císař byl nucen vytáhnout do boje a v Thrákii bulharské vojsko porazil. Omurtagovi nezbývalo než přistoupit tentokrát k vyjednávání. Při něm byly v podstatě obnoveny podmínky, dohodnuté již před sto lety. Mír byl uzavřen na třicet roků.

Obnova ikonoklasmu

Mír s Bulhary uvolnil Leonovi V. ruce, takže se mohl plně soustředit na otázky vnitropolitické. Nejdůležitějším opatřením jeho vlády byl návrat k ikonoklasmu. Prvním a nejdůležitějším krokem bylo zlomení odporu nejvyšších představitelů byzantské církevní hierarchie v čele s patriarchou Nikeforem a radikálního křídla byzantského mnišstva vedeného Theodorem Studijským: světský klérus, stejně jako kdysi, neprojevil vůči obnově ikonoklasmu významnější odpor. Po sesazení Nikeforově se stal patriarchou poslušný vykonavatel císařské politiky Theodosios Kassiteras; druhým významným představitelem ikonoklasmu, jež tehdy začínal svou velkou kariéru, byl mladý Ioannes Grammatikos, pozdější konstantinopolský patriarcha. V roce 815 už nestálo nic v cestě svolání ikonoklastického koncilu. Ten zrušil usnesení ikonodulského koncilu z roku 787, odsoudil studijské mnišky do vyhnanství a potvrdil nového patriarchu.

Ikonoklastická ideologie druhého období zřetelně zdůrazňovala svou kontinuitu s politikou a učením předcházejícího století; ikonodulskou politiku císařovny Ireny považovala spíše za nahodilý rozmar ženy, která se dostala na císařský trůn. Přesto nelze přehlédnout určité nové prvky, které se v ikonoklastickém hnutí 9. století projevují v oblasti mocensko-politické a ideologické.

Zatímco v prvním ikonoklastickém období vycházel podnět k ikonoklastické politice jednoznačně z prostředí císařského dvora, podporovaného zejména vojskem některých themat, bylo obnovení ikonoklasmu v 9. století zcela dílem vojska, které se stalo jeho hlavní hybnou silou. Jestliže císař Leon V. v prvních dvou letech vlády neprojevoval ve věci uctívání ikon jednoznačný postoj, konstantinopolské vojsko začalo s prvními ikonoklastickými akcemi již v roce 814. Tehdy císařská garda chtěla strhnout a zneuctít Kristův obraz na hlavní bráně císařského paláce. Za této situace ještě Leon V. projevil snahu o kompromisní řešení, které by vyhovovalo jak bojovně naladěnému vojsku, tak zastáncům ikonodulie.

Druhým příznačným momentem ikonoklastických zápasů v 9. století, který nepochybně rozhodující měrou přispěl k jednoznačnému císařovu příklonu k ikonoklasmu, je politický zápas mezi císařskou a církevní mocí. V prvních polemikách a námitkách Theodora Studita se mnohem důrazněji objevují výhrady proti zasahování císaře a světské moci vůbec do záležitostí církevních a věroučných než argumentace, týkající se teologické a věroučné podstaty sporu. Naproti tomu Leon V. více než kterýkoli z předcházejících ikonoklastických císařů vyžadoval na prostou poslušnost církve vůči autoritě císařské moci.

Je nesporné, že v druhém období nedosáhlo ikonoklastické hnutí nikdy takové intenzity a rozmachu, jaký mělo v 8. století. S tím souvisí i skutečnost, že se ikonoklastická teorie a ideologie v této druhé fázi téměř nerozvíjela a setrvala v zásadě na pozicích staršího ikonoklastického učení. V závěrech koncilu z roku 815 se zdůrazňoval zejména ten ikonoklastický argument, který poukazoval na nemožnost zachytit obraz Krista a svatých v mrtvé, bezvaré hmotě. Prokazování úcty obrazu zhotovenému pomocí neživé hmoty považuje koncil za nepřijatelné, přímo odpuzující. Výrazně estetizující přístup odsunul do pozadí argumentaci christologické povahy. V závěrech koncilu se rovněž nesetkáváme s dříve rozšířeným argumentem, považujícím ikonu za modlu.

Zatímco ikonoklastické učení druhého období bylo tedy v podstatě konzervativní a spočívalo na starších principech, ikonodulská teorie, zejména v učení jejích hlavních představitelů tohoto období, patriarchy Nikefora a Theodora Studita, byla podrobena nikoliv bezvýznamným korekturám. Také argumentace obou těchto ideologů vychází v podstatě z platónského pojetí, avšak na rozdíl od staršího období prohlubuje filozofický a filozoficko-teologický aspekt celé problematiky. Oba představitelé hledají a zdůvodňují těsnější spojení obrazu s jeho originálem, než je tomu v klasickém platónském pojetí. Tento vztah se zdůrazňuje v dvojím smyslu: substanciálně — tím, že obraz je na svém archetypu (originálu) účasten, a gnozeologicky — tím, že obraz nám otvírá cestu k poznání božského. V pojetí Theodorově i Nikeforově ustoupily do pozadí ty motivy a argumenty, které byly příznačné pro starší období, tj. výchovná funkce ikony, zdůrazňování historičnosti křesťanství, christologická argumentace aj.

Povstání Tomáše Slovana

Ikonoklastický zápas, obnovený za Leona V., zasáhl do jisté míry i do nejzávažnější vnitropolitické události na konci jeho vlády, kterou bylo povstání Tomáše Slovana. Ve svém boji o trůn se Leon opíral především o pomoc svých spolubojovníků v armádě, Michaela a Tomáše. Po nastoupení na trůn se jim odměnil vysokými funkcemi v armádě, které se staly zdrojem jejich značné moci. Ta se stala císaři osudnou, neboť oba proti němu povstali. Jako první se vzbouřil Michael a vyvolal typicky byzantské spiknutí proti císaři. Přestože bylo předčasně prozrazeno, ukázalo se posléze úspěšným. Michaelovým přívržencům se podařilo Leona svrhnout z trůnu a dosadit na jeho místo svého kandidáta (820–829). Se stejným úmyslem získat byzantský trůn povstal proti Leonovi V. i jeho druhý spolubojovník Tomáš. Jeho povstání však spočívalo na daleko širší základně a záhy přerostlo v opravdovou občanskou válku, která odhalila všechny antagonistické tendence a napětí existující hluboko v základech tehdejší byzantské společnosti.

Tomáš, pocházející pravděpodobně z rodiny slovanských vysídlenců z Balkánu, kteří byli usazeni v Malé Asii (odtud jeho přízvisko Slovan), našel podporu hlavně

v severním Pontu a v thematu Anatolikon. Do boje proti císaři vystoupil pod jménem Konstantinos VI., za něhož se prohlásil. Tím dal svým nárokům zdání legitimacy a zároveň se tak přihlásil k odpůrcům ikonoklastismu. Jeho stanovisko však nemělo v ikonodulských kruzích jednoznačnou odezvu. Získal si tím sice ikonodulsky orientované obyvatelstvo balkánských provincií, ale na ikonodulské konstantinopolské mnichy neměl velký vliv. Seskupení kolem Theodora Studita, jenž byl povolán zpět z vyhnanství, viděli konstantinopolští mniši v povstání Tomáše Slovana hnutí, jež by svou povahou mohlo ohrozit samy základy byzantského společenského řádu, a proto se k němu nepřidali. K Tomášovu odboji se naopak přidávali příslušníci paulikiánského hnutí v Malé Asii, kteří byli od časů Nikeforova patriarchátu vystaveni opět zvýšenému pronásledování.

Povstání Tomáše Slovana mělo tudíž nesporně i silný aspekt sociální. Do řad povstaleckého vojska se přidávali všichni, kdo se cítili být utlačováni — nejen nábožensky, ale zejména ekonomicky. V občanské válce se tak zřetelně projevil důsledek feudalizace byzantské společnosti, která se počala výrazněji diferencovat zvláště na venkově: řadoví občané začali v té době zvýšenou měrou ztrácet svou svobodu i její ekonomický základ a na jejich úkor rostla a stále většího významu nabývala feudální držba půdy. Obzvláště silně se tento proces a odpor proti němu projevil na Balkáně ve slovanském prostředí. Slované se bránili proti dvojímu útlaku: jednak proti administrativnímu začleňování do politického rámce byzantského státního systému, jednak proti ztrátě ekonomické nezávislosti, která znamenala jejich přeměnu ve feudálně závislé obyvatelstvo. Proto se i oni přidávali na stranu Tomáše Slovana, v naději na zastavení tohoto feudalizačního procesu a ztráty svébytnosti. K povstání se ovšem přidávali také někteří příslušníci vyšších vrstev, jako např. Gregorios Pterotos, většinou však z úzce vymezených osobních důvodů. Jak průběh povstání ukázal, právě zde byla jeho nejslabší stránka.

Důležitou výkonnou silou Tomášova povstání byla vojska tzv. federátů (*foederati*), armády žoldnérů sestavené z příslušníků různých národností sídlících ve východních oblastech a v pohraničí říše. Tomáš byl kdysi Leonem V. jmenován jejich náčelníkem. Prvním činem Tomášova povstání byla demonstrace jeho vojenské síly v Malé Asii. Vpádem do arabské Sýrie donutil Tomáš kalifa Mamúna stát se spojencem vzbouřenců. Prvním důsledkem tohoto spojení — důsledkem významným i z hlediska propagandistického — byla korunovace Tomáše Slovana za byzantského císaře: došlo k ní v Antiochii, korunu přijal z rukou tamějšího patriarchy. Tento akt by se nemohl uskutečnit bez podpory nebo alespoň souhlasu arabského kalifa.

Za podpory stále rostoucích řad svého vojska přenesl Tomáš bojové akce do Thrákie a v roce 821 přistoupil k obléhání Konstantinopole. Tehdy se však ukázala nepřipravenost jeho sice velké, ale různorodé armády k takovéto rozsáhlé a rozhodující akci. Obléhání Konstantinopole se protáhlo a toto zdržení se stalo počátkem neúspěchu povstání, neboť v táboře povstalců docházelo k neshodám. Gregorios Pterotos se přidal na císařovu stranu, což značně oslabilo sílu Tomášova vojska.

Rozhodujícím momentem, který způsobil obrat událostí, byla intervence Bulharů. Ti vystoupili proti Tomášovi a v roce 823 mu připravili porážku, z níž se již nevzpamatoval. Ještě téhož roku se sám vzdal v Arkadiopoli; některé povstalecké posádky se udržely ještě do roku 825, ale pak bylo povstání definitivně potlačeno.

Přestože kalif Mamún uzavřel s Tomášem Slovanem spojenectví, nedokázal jeho úspěchů a rozbrojů v byzantské říši náležitě využít, neboť v průběhu dvacátých let 9. století zachvátily nepokoje i jeho vlastní říši. Užitek z byzantské občanské války měli však Arabové usazení v Africe. Roku 826 arabští bojovníci, kteří předtím povstali proti Ummajovcům ve Španělsku a našli dočasný útulek v Egyptě, dobyli Krétu a rok nato jiná skupina arabských bojovníků, pocházející z afrického emirátu Aghlabidovců, zaútočila na Sicílii. Svého cíle dosáhli tím snadněji, že využili povstání, které na Sicílii vyvolalo proti byzantské administrativě místní obyvatelstvo. Byzanc nebyla schopna tento nepříznivý vývoj zastavit.

Upevnění byzantské říše za amorijské dynastie

Povstání Tomáše Slovana zasáhlo hluboce do struktury byzantské společnosti. Přinutilo císaře Michaela II., aby opatrněji přistupoval k nejdůležitějšímu problému, který tuto společnost rozděloval a jehož necitlivé řešení mohlo za dané situace rozpory v říši jen prohloubit, tj. k problému ikonoklastickému. Císař se snažil vzít v úvahu zájmy co nejširších vrstev společnosti a řešit problémy konciliantnějším způsobem. Protože sám zřejmě byl přesvědčeným ikonoklastem, neuvedl znovu na patriarší stolec Nikefora, přestože měl k tomu příležitost. Z druhé strany dal najevo své úsilí o dosažení smíru tím, že z vyhnanství povolal do Konstantinopole oba hlavní představitele ikonodulie, expatriarchu Nikefora a Theodora Studita; zejména poslední z nich se stal jeho rozhodným spojencem v boji s Tomášem Slovanem. Ikonoklastickou otázkou chtěl císař buď vůbec obejít mlčením o jejích teologických a filozofických problémech, nebo řešit diskusí za účasti všech zainteresovaných, a tak dosáhnout kompromisu. Tento na byzantské poměry ojedinělý a nezvyklý návrh byl oběma stranami odmítnut.

Ikonodulská strana vedená Theodorem Studitem však přece dosáhla značného ústupku v tom, že císař souhlasil, aby do byzantského církevního sporu zasáhl jako nejvyšší církevní autorita papež. O zprostředkování tohoto kontaktu byl požádán franský císař Ludvík Pobožný. Žádost Michaela II., adresovaná císaři roku 825, byla dostatečným důvodem, aby znovu podnítila zájem franské církve o ikonoklastické spory v Byzanci. Pařížská synoda, která se sešla téhož roku, sledovala a prohloubila postoj vyjádřený v *Libri carolini*: dala jasně najevo jak své námitky vůči ikonoklastům, tak i vůči ikonodulům. Franští církevní hodnostáři vytkli papežské kurii její souhlasný postoj k závěrům koncilu z roku 787. Franským biskupům nepochybně vadil již zmíněný filozofický posun v učení Nikeforově a Theodorově, jenž zdůrazňoval vzájemné vazby obrazu a jeho archetypu a jenž tak

ještě více vzdaloval ikonodulské pojetí od postoje západní církve, která viděla v obraze pouze prostředek k poučení.

Po smrti Michaela II. nastoupil na byzantský trůn jeho syn Theofilos (829–842). Ani nepřítel soudobé i pozdější historiografie nemohla zastít, že na rozdíl od svého otce byl Theofilos člověk vzdělaný a panovník se smyslem pro spravedlnost, jenž se snažil odstraňovat a trestat alespoň nejkřiklavější případy zlovůle mocných vůči lidu. Dokládají to četné anekdotické příběhy, které se o něm šířily za jeho života i po smrti.

Theofilos byl velkým ctitelem arabské kultury a vzdělanosti. Měl sklon k okázalosti a nádhra Bagdádu ho inspirovala k intenzivní stavební činnosti. Zasloužil se o dobudování císařského paláce a rezidence v Konstantinopoli. Starší budovy i nově zbudovaný palác Trikonchos dal vyzdobit podle orientálního způsobu. Rovněž podle bagdádských vzorů si dal v Bithýnii vybudovat letní sídlo.

Theofilova vláda však nebyla vyplněna pouze bohatou stavební činností. Věnoval se i praktičtějším úlohám, hlavně zreorganizoval administrativně politické rozdělení říše v severním pohraničí Malé Asie a na Krymu. Z dosavadního thematu Bukellarion vyčlenil nové thema Paflagonia a v severovýchodním cípu thematu Armeniakon vytvořil nové thema Chaldia. Aby zabezpečil lepší ochranu průsmyků na arabsko-byzantském pohraničí, vytvořil zde menší administrativně vojenské jednotky vyňaté z pravomoci stratéga příslušného thematu, tzv. kleisury. Zřídil celkem tři: měly chránit přístupy do nejvíce exponovaného území Kappadokie. Rovněž posílil byzantské pozice na Krymu. Z dosud rozptýlených byzantských osad a měst (*kleismata*) vytvořil nové thema se sídlem v Chersonnesu.

Reorganizace administrativně politického členění říše v jejím východním a severovýchodním pohraničí vyplývala z momentální situace, která tu v době Theofilovy vlády vznikla. Tehdy se totiž hrozba arabských vpádů stala znovu akutnější. Zpočátku se však zdálo, že to bude Byzanc, která přejde do ofenzívy. Theofilos využil vnitřních nepokojů v arabském kalifátě, poskytl podporu odbojnému Bebekovi, jenž vystoupil proti kalifovi, a dobyl pevnost Zapetru (830). Následujícího roku si byzantské vojsko vedlo úspěšně v Kilikii. Nové arabsko-byzantské boje většího rozsahu byly pak obnoveny až po delší přestávce v roce 837. Byzantské vojsko proniklo tehdy k hornímu Eufratu, později se však říše musela již jen bránit mohutnému náporu Arabů, který začal roku 838. Arabové obsadili důležitou pevnost Amorion a zdá se, že nový kalif Mutasim pomýšlel na výpravu proti samotné Konstantinopoli. Situace se stala natolik vážnou, že se Theofilos obrátil o pomoc na franského císaře Ludvíka. Byzantští vyslanci, kteří přišli na franský dvůr roku 839, neměli ovšem úspěch. Mezitím se situace na arabské frontě vyjasnila. Byzantská armáda přešla roku 841 v oblasti Melitene do útoku a arabské vpády byly zastaveny smrtí kalifa Mutasima a obvyklými nepokoji, které po kalifově smrti v kalifátě zpravidla propukaly.

Arabsko-byzantský konflikt nebyl jedinou vojenskou a politickou událostí Theofilovy vlády na severovýchodním, případně východním pohraničí byzantské říše. Theofilova politika se tu neomezovala pouze na obranu proti Arabům; císař se

naopak pokusil rozšířit rozhodujícím způsobem mocensko-politický vliv v Arménii, jež se zmítala mezi dvěma politickými a vojenskými mocnostmi, byzantskou a arabskou. Theofilův cíl získat v Arménii rozhodující převahu zůstal nedosažitelný. Výsledkem císařova tažení do Arménie, k němuž došlo v souvislosti s jeho nástupem proti Arabům v roce 837, bylo pouze podrobení malého arménského knížectví Syspirtis v severovýchodním cípu Malé Asie. Kníže z rodu Bagratovců se stal vazalem byzantské říše.

Ve stepní oblasti severního Pontu se začala v třicátých letech 9. století pozvolna vytvářet nová politicko-mocenská situace, která ohrozila především říši chazarskou. Chazarský kagan požádal Theofila o pomoc při budování ochranných opevnění, jež měla zabránit pronikání a nájezdům národů sídlících nad Pontem. Byzantští mistři pod vedením Petrona Kamatera pomohli Chazarům vybudovat v ústí Donu novou pevnost Sarkel.

Je pravděpodobné, že nebezpečí, které ohrozilo říši Chazarů, vycházelo z utvářejícího se staroruského státu, vznikajícího v této době na středním Dněpru. Už před polovinou 9. století navázala nově vznikající říše obchodní spojení s byzantskými městy na Krymu a v Černomoří, jmenovitě s Chersonnesem a Amastridou. V roce 839 se objevili ruští vyslanci poprvé i v Konstantinopoli. Styky staroruského státu s Byzancí byly od samého počátku ambivalentní; nebyly to pouze vztahy obchodní a mírové: při navazování obchodních styků s Byzancí podnikali Rusové současně také ničivé nájezdy na oblasti ležící při Černém moři, přičemž nešetřili ani svého obchodního partnera Amastridu.

Také na Balkáně byl za Theofila porušen dlouhotrvající mír s Bulhary. Obnovení nepřátelských akcí nevedlo k žádným převratným změnám. Bulharský chán Presian využil roku 837 zaneprázdněnosti byzantského vojska na arabské frontě a jeho vojsko proniklo až k Soluni. Byla to však spíše demonstrace bulharské síly a snaha získat jednorázově kořist než projev nějaké dlouhodobější koncepce směřující k získání byzantských území. Byzanc nebyla schopna bojovat na dvou frontách, proto podnítila pravděpodobně srbského knížete Vlastimíra k válce s Bulhary, a tak odvedla Presianovu pozornost od svých hranic.

Theofilova složitá postavení v Malé Asii využili i Slované, kteří stále ještě vzdorovali definitivnímu podrobení a začlenění do rámce říše. Roku 836 se vzburili Slované v okolí Soluně, roku 841 pak povstaly slovanské kmeny Melingů a Jezeritů v těžko přístupných horských oblastech Peloponésu. Jejich povstání bylo zlikvidováno až po Theofilově smrti.

Za Theofilovy vlády došlo k třetímu, poslednímu vzepětí ikonoklastického hnutí. Zdá se, že sám Theofilos byl sice vychován v ikonoklastickém duchu, chtěl však pokračovat v otcově konciliantní politice. Obnova ikonoklasmu byla výlučně zásluhou Ioanna Grammatika, jakmile se stal konstantinopolským patriarchou (837). Ikonoklasmus však již v tomto období neměl charakter hnutí: byl teritoriálně omezen v podstatě na hlavní město a jeho okolí a byl zřetelně protimnišsky orientován. Ostatních území říše se už sotva dotkl. Ztrácí podporu nepřežil byzantský ikonoklasmus vládu císaře Theofila a přestal být hybnou politickou silou, byť se jeho reminiscence projevovaly ještě i po polovině 9. století.

Byzanc na vrcholu moci

Obnovení kultu obrazů v březnu 843 znamenalo nejen definitivní ukončení dogmatických sporů, které otrásovaly východní církví vlastně už od té doby, co bylo křesťanství veřejně povoleno, ale zároveň i překonání velké společenské a duchovní krize, kterou byzantská společnost s různými peripetiemi procházela po dlouhé období. Jejím překonáním byla zahájena epocha největšího rozmachu byzantské říše, který se projevil ve všech oblastech politického i kulturního života.

Po období, kdy se říše jen stěží bránila útokům nejrozličnějších vnějších nepřátel, v jejichž důsledku se její rozsah zmenšil sotva na polovinu, dostala se Byzanc znovu do ofenzivy a podařilo se jí obnovit svou vládu nad velkou částí ztracených oblastí. Její území se opět rozprostíralo od jižní Itálie až po Eufkrat, zatímco její severní hranici tvořily Dunaj a Dráva. Obnovení byzantské vojenské síly se výrazně projevilo i na moři. Válečné akce přitom byly jen jedním z prostředků prosazování politického vlivu byzantské říše, který se výrazně projevoval daleko za jejími hranicemi a jemuž se podrobovaly četné cizí národy i barbarské kmeny; nejen vojenskou silou, ale i uměním byzantské diplomacie a působením byzantských misí byly vtahovány do okruhu byzantské civilizace, kterou pak ve větší míře přijímaly za svou. Byzantská církev po překonání velkých vnitřních sporů vystupuje v tomto období na historickou scénu jako důležitý politický i kulturní činitel, který aktivně spolupracuje při rozšiřování byzantského mocenského vlivu za hranicemi říše.

Vnější rozmach říše byl jenom logickým důsledkem a projevem její vnitřní síly. V průběhu této epochy se dotvářejí její administrativní, právní i společenské instituce, které jí dávají její osobitou podobu. Je to zároveň období nového hospodářského rozmachu projevujícího se v oživení řemeslné výroby a obchodu a s ním spojeném novém rozvoji městského života. Zároveň se však v úzké souvislosti s vojenskými výboji objevují v sociální struktuře i nové společenské síly zejména v podobě provinciální aristokracie, která představuje současně jak oporu, tak i nebezpečí pro centralizovanou byrokratickou správu a nakonec i pro absolutní císařskou moc.

A konečně je toto období i dobou velké tvůrčí aktivity a nového kulturního rozkvětu. Jeho nástup je poznamenán jmény velkých učenců — Aretha z Kaisareie, Leona Matematika a zejména patriarchy Fotia, kteří usilovali o oživení klasické vzdělanosti, a vrcholí činnosti celé plejády spisovatelů soustředěných kolem literá-

ta a učence na císařském trůně — Konstantina Porfyrogenneta. Je to období prvního byzantského humanismu vrcholící v tzv. makedonské renesanci, která po určité sterilitě ikonoklastické epochy znovu přináší nejen rozsáhlou a žánrově mnohotvarou bohatou tvorbu literární, ale i prudký rozmach monumentálního výtvarného umění vrcholícího v nádherných kopulových chrámech typu vepsaného kříže s jejich skvělou mozaikovou i malířskou výzdobou. Je to epocha, která právem bývá v literatuře nazývána zlatým věkem byzantské civilizace.

Počátky nového rozmachu: vláda Michaela III.

Tento rozmach byzantské říše bývá zpravidla ztotožňován s dobou vlády tzv. makedonské dynastie vymezené nástupem jejího zakladatele Basileia I. a vládou největšího panovníka z jeho rodu Basileia II. (867—1025). Teprve v posledních desetiletích bylo však dostatečně doceněno, že základy této velikosti byly položeny už v době vlády posledního příslušníka dynastie amorijské Michaela III. (842—867).

Obraz tohoto císaře, který do historické tradice vešel s nelichotivým přídomek „Opilec“, snad natrvalo ovlivnil spis Konstantina Porfyrogenneta věnovaný vylíčení života jeho děda Basileia I. Aby očistil jeho památku a tím i začátky panování dynastie, k níž sám patřil a jež byla v očích veřejnosti trvale poznamenána tím, že její zakladatel zákeřně zavraždil svého předchůdce a dobrodince, vylíčil císařský spisovatel Michaela jako člověka naprosto propadlého svým vášním a neřestem a jako zcela neschopného vládce, který svým nesmyslným jednáním a pošetilým rozhazováním veřejných prostředků přivedl stát přímo na pokraj mocenské i hospodářské záhuby. Jeho odstranění bylo tak, v Porfyrogennetově podání, přímo politickou nezbytností, kterou Basileios zachránil říši.

I když není třeba pochybovat o tom, že mnohé z toho, co Konstantinos VII. o Michaelově osobním životě uvádí, bylo pravdou, přece jen je jeho obraz tohoto panovníka krajně jednostranný. Zcela pomíjí jeho podíl na vojenských taženích, která znamenala zásadní obrat ve vztazích mezi Byzancí a jejími nepřáteli. A především — význam doby vlády Michaela III. zdaleka nespočíval v osobě a jednání samotného císaře. Byla to doba, kdy se ve vedení státu vystřídala anebo současně spolupracovala řada vynikajících osobností, které položily základy nového mocenského rozmachu i kulturního rozkvětu byzantského státu. Základní rysy epochy makedonské dynastie byly nastíněny už v době vlády jejího bezprostředního předchůdce.

Michael III. byl v době smrti svého otce Theofila (20. 1. 842) ještě dítětem. (Narodil se roku 840; nové pokusy datovat jeho narození už do roku 833 zůstaly zatím neprokázanou hypotézou.) Vládu za něj vykonávala zprvu jeho energická matka císařovna Theodora v součinnosti s řadou dalších osobností, mezi nimiž byli zejména její vlastní bratři Bardas a Petronas a její strýc *magister* Sergios Niketiates.

Přední místo mezi nimi však zaujímal především mocný *logothetes tu dromu* eunuch Theoktistos, který byl nejmenovaným Theodořiným spoluvládce a po čtrnáct let ve skutečnosti řídil osudy státu.

Prvním krokem nové vlády byla rozhodná změna církevní politiky spočívající v obnovení kultu obrazů. Ikonoklastický patriarcha Ioannes Grammatikos, který se odmítl císařovnině a Theoktistově rozhodnutí podříditi a neochvějně setrval na svém stanovisku, byl přinucen abdikovat a byl vypovězen do kláštera Kleidion na jednom z ostrůvků v Marmarském moři. Podobně zásadový postoj však zaujala jen malá část biskupů podléhajících konstantinopolskému patriarchátu. Převážná většina církevní hierarchie se podrobila císařovnině vůli a přizpůsobila se nově nastoupenému kursu. Místo Ioanna Grammatika byl za patriarchu vybrán a 4. března 843 vysvěcen vzdělaný mnich Methodios, proslulý svou oddaností k obrazům svatých do té míry, že i císař Theofilos s ním o této otázce rád vedl disputace a jeho odpor velkoryse toleroval. Pod Methodiovým předsednictvím se sešla církevní synoda, která na první postní neděli, přesně týden po jeho konsekraci, oficiálně vyhlásila obnovu kultu obrazů svatých v celé byzantské církvi. Theoktistos, společně s Theodorou hlavní iniciátor celé akce, si přitom počínal velmi obratně a taktně. V synodiku vyhlášením při slavnostních bohoslužbách, jež mělo být nadále pravidelně každý rok o „svátku ortodoxie“ znovu veřejně čteno, byli sice odsouzeni všichni odpůrci svatých obrazů i jiní heretici, ovšem jméno zesnulého ikonoklastického císaře Theofila, jemuž Theoktistos po dlouhá léta oddaně sloužil, v něm zmíněno nebylo. Se stejnou tolerancí postupovali nový patriarcha a mocný logothet i vůči žijícím. Všichni dřívější stoupenci ikonoklastismu, pokud se podrobili usnesení synody a uznali oprávněnost kultu svatých obrazů, byli ponecháni ve svých hodnostech a úřadech; pouze ti, kteří veřejně setrvali při svém původním přesvědčení, byli zbaveni svých biskupských stolců, ale jinak se i vůči nim postupovalo velmi shovívavě. Tato tolerance způsobila, že se obrat v dosavadní církevní politice uskutečnil naprosto hladce a bez výraznějšího odporu, zároveň však byla zdrojem nového rozštěpení v ortodoxní církvi a nových církevně politických sporů.

Proti umírněnému kursu, který sledovala vláda i patriarcha Methodios, se rozhodně postavila radikální strana v církvi představovaná především mnichy kláštera Studios, kteří už v době ikonoklastismu patřili k nesmlouvavým odpůrcům vlády a neohroženým obráncům ortodoxie. Se stejnou fanatickou nesmlouvavostí se také nyní postavili proti jakýmkoli kompromisům a požadovali bezvýjimečné potrestání i všech dřívějších protivníků kultu obrazů a jejich odstranění ze všech církevních úřadů. A stejně jako dříve byli v opozici proti ikonoklastickým patriarchům, tak se i nyní postavili proti ortodoxnímu patriarchovi Methodiovi a jejich spory se vyhrtyly do té míry, že Studité, kteří se jen před nedávnem směli vrátit z vyhnanství do svého kláštera, byli Methodiem vyobcováni z církve a znovu posláni do vyhnanství. Před svou smrtí (847) Methodios sice doporučil, aby jim byla udělena milost a byli přijati nazpět, přesto však tímto sporem vznikla v byzantské

církvi nová hluboká roztržka, která měla po sedmdesát let znovu a znovu vřít hladinu veřejného života v Byzanci a způsobit v budoucnu četné vážné společenské i politické krize.

Theoktistos se projevil jako vynikající správní úředník. Podařilo se mu uvést do zdravého stavu státní finance a díky jeho iniciativě přistoupila říše k vojenské ofenzívě proti arabskému nepříteli, již měly být odčiněny pohromy utrpěné za vlády Michaelova předchůdce. Boje začaly námořní výpravou proti Krétě roku 843, již vedl osobně sám Theoktistos. První úspěchy byly sice vystřídaný porážkou, kterou Arabové následujícího roku Byzantincům na Krétě zasadili, ale válečné akce pokračovaly i nadále a Byzantinci si v nich, byť s proměnlivým štěstím, vesměs podrželi aktivní úlohu. Největším úspěchem byla námořní výprava až k egyptským břehům, při níž se v květnu 853 podařilo dobýt a obsadit město Damiettu v nilské deltě. I tento úspěch byl jen dočasný, předznamenával však další byzantské aktivní úsilí v této oblasti a po desetiletích, kdy se Byzanc musela jen bránit proti arabské expanzi, ji znova kvalifikoval jako námořní mocnost prosazující svou nadvládu v celém východním Středomoří.

Uvnitř vládnoucí skupiny spravující stát po boku regentky císařovny Theodory nevládly právě harmonické vztahy a zejména její bratr Bardas se stále nesnadněji smiřoval s přednostním postavením logotheta Theoktista. Mladý císař Michael mezitím rovněž dospíval a těžce pociťoval poručníkování své matky a jejího oblíbenice. Jeho nechuť k nim vyvrcholila, když ho Theodora roku 855 donutila, aby zapudil svou milenkou Eudokii Ingerinu a oženil se s jinou Eudokíí, dcerou jejího chráněnce Dekapolity. Bardas císařova roztrpčení obratně využil a bez potíží ho přiměl k tomu, aby se sám ujal vlády. S jeho souhlasem byl v listopadu 855 do té doby všemocný logothet Theoktistos v císařském paláci zavražděn a o tři měsíce později byl Michael na zasedání senátu prohlášen *autokrátorem* — samovládcem. Císařovna Theodora sice směla i nadále zůstat v císařském paláci, byla však zbavena regentské moci a jakéhokoli podílu na vládě vůbec. Když se o dva roky později pokusila o puč proti svému synovi, byla zbavena i titulu císařovny a poslána do kláštera, kde později zemřela. Jediným císařem zůstal Michael, ovšem skutečnou moc vedle něho vykonával jeho strýc Bardas, kterému o něco později — roku 862 — byl udělen tehdy nejvyšší možný titul po císaři — titul *caesar*, který ho v podstatě činil případným nástupcem císaře.

Bardas byl člověk bez velkých morálních zábran i zásad, ale nepochybně velice schopný vládce. V oblasti vnitřní politiky patřilo k jeho největším zásluhám založení univerzity umístěné v jednom z císařských paláců (Magnaura), polosoukromé a polooficiální instituce, která měla znovu obnovit tradici vysokého školství v Konstantinopoli přerušenu začátkem 7. století. Vedení této univerzity svěřil Bardas Leonu Matematikovi, bývalému arcibiskupu v Soluni, který byl jako jeden z hlavních představitelů ikonoklasmu po obnovení kultu obrazů svého úřadu zbaven. Jeho jmenování do čela nově založené university, plně opodstatněné vědeckým věhlasem Leona Matematika, jehož se nabídkou ohromného odškodně-

ní ve zlatě snažil už od císaře Theofila získat pro svůj dvůr kalif Mamún, jen dokresluje liberální charakter nové vlády v církevních otázkách.

Největší aktivitu však Bardas vyvinul v zahraniční politice a jak vojensky, tak i diplomaticky se zasloužil o zvýšení prestiže říše a upevnění její moci a jejího vlivu. Jeho hlavní pozornost platila především východní hranici. Hned roku 856 zahájil Bardův bratr stratégos Petronas tažení proti Arabům. Pod jeho velením dorazila byzantská armáda po dlouhé době zase k Eufratu, který kdysi býval hranicí říše, a dokonce řeku překročila a pronikla hluboko do nepřítelova zázemí. Trvalých zisků sice nedosáhla, ale o tři roky později stanulo na Eufratu byzantské vojsko znovu, tentokrát se samotným císařem v čele. Ke skutečnému obratu ve vývoji byzantsko-arabských válek došlo roku 863. Emír města Melitene Omar vytáhl se svým vojskem proti byzantským držávám v Malé Asii. Petronas ho však donutil k ústupu a 3. září přinutil protivníka na hranici mezi Paflagonií a thematem Armeniakon k bitvě, v níž bylo arabské vojsko zcela rozdraceno. Sám emír v boji padl a s ním zahynulo více než tisíc jeho mužů. Toto vítězství představovalo odčinění vojenské pohromy Byzantinců u Amoria roku 838 a předznamenalo jejich velká vítězná tažení, k nimž mělo dojít o století později.

Na všech frontách nebyli ovšem Byzantinci stejně úspěšní. Tak zatímco v Malé Asii zahájili vítěznou ofenzívu, na západě — v jižní Itálii a na Sicílii — stěží odolávali arabskému tlaku a vyklízeli jednu pevnost za druhou. Zejména na Sicílii zůstali v jejich moci už jen dvě opevněná města — Syrakusy a Taormina. Roku 860 se pak na severní hranici říše objevil nový hrozný nepřítel, s nímž Byzanc musela nadále ve své zahraniční politice už natrvalo počítat — Rusové.

Východoslovanské kmeny sídlící v nekonečných ruských rovinách zůstávaly až do té doby mimo pozornost byzantských činitelů. V průběhu 9. století se u nich začaly utvářet první organizované politické celky, jejichž krystalizačními jádry byla města. Na severu země to byl především Novgorod a v jižních oblastech, osídlených tehdy kmenem Poljanů, to byl Kyjev, kde vývoj politické organizace dosáhl nejvyšší úrovně. Na tomto státotvorném procesu se se slovanským obyvatelstvem významně podíleli i skandinávští Normané, zde v Rusku nazývaní Varjagové. Obrovská normanská expanze v 9. století směřovala sice především do západní Evropy, ale normanské skupiny táhly podél vodních cest i dolů na jihovýchod. Podél Volgy dosáhli Varjagové až Kaspického moře, odkud navazovali obchodní kontakty až do dalekého Bagdádu. Od poloviny 9. století se jejich zájmy stále více obracely k Černomoří a k byzantským držávám. Vznikla proslulá cesta „iz Varjag v Greki“ (z Varjažska do Řecka), která byla hlavním prostředníkem obchodu mezi Skandinávií, Ruskem a Byzancí. Vedla z Baltského moře po řekách Něvě, Západní Dvině a Němenu, přes převlaky k Dněpru a po něm až do Černého moře, přes něž se varjažské kupecké družiny plavily do Konstantinopole. Varjagové se usazovali v ruských městech a někdy se jejich náčelníkům podařilo zmocnit se v nich i vlády.

pozdější, kdy mezi byzantskými vzdělanci panovalo přesvědčení o naprosté nadřazenosti řecké kultury a o výlučném poslání řečtiny jako jazyka předurčeného k hlásání slova božího. Konstantinovo rozhodnutí vytvořit pro slovanský jazyk zvláštní písmo (hlaholici) a postupně do něj překládat bibli a další texty a posléze přeložit do něj i bohoslužebný řád a sloužit liturgii slovansky byl ve své době počín doslova revoluční, který neměl tehdy obdoby.

Není zde na místě podrobně líčit pohnuté osudy byzantské misie na Velké Moravě. Cíle, o něž moravský kníže usiloval, sice nakonec dosáhla, ovšem v zcela jiné církevně politické souvislosti, než bylo původně zamýšleno. Na Moravě byla skutečně zřízena samostatná arcidiecéze, ovšem z rozhodnutí papeže a pod římskou jurisdikcí. Konstantinův bratr Metoděj sice stanul v čele moravské církve, nikoli však pod konstantinopolskou obediencí, ale jako papežský legát pro slovanské země. Místo toho, aby prostřednictvím cyrilometodějské misie konstantinopolský patriarchát rozšířil svůj vliv daleko do slovanských oblastí, stala se jen díky jí dosažená církevně politická samostatnost Velké Moravy ještě pevnějším poutem, spojujícím tuto zemi s římskou kurií. Z hlediska bezprostředních politických zájmů byla proto moravská misie pro Byzanc naprostým neúspěchem. Je také příznačné, že patriarcha Fotios se ve své encyklice, kterou roku 867 poslal všem východním patriarchům a v níž vypočítával úspěchy byzantské církve v době jeho patriarchátu, o této misii ani nezmiňoval. Vzдор okamžitému politickému neúspěchu mělo však mít dílo právě této z četných byzantských misí nejtrvalejší dosah a stát se nejučinnějším prostředkem k připoutání jižních a východních slovanských národů do duchovní sféry byzantské civilizace, přestože z Moravy samé byli Metodějovi žáci záhy po jeho smrti vypuzeni a západní Slované zůstali už nadále ve sféře západní kultury latinské. Kulturní dědictví cyrilometodějské misie — zavedení slovanského jazyka do literatury a církevní praxe — převzaté jižními a později i východními Slovy jim umožnilo přijímat díla byzantského písemnictví a kultury v míře jinak stěží představitelné a napomáhalo tak k tomu, aby se tyto národy i při zachování politické samostatnosti staly trvalými členy byzantského kulturního okruhu. Nejdříve a snad nejvýrazněji se to projevilo u nejbližšího souseda byzantské říše — u Bulharů, přestože i zde se to neudálo naráz a bez komplikací.

Bulharský chán Boris (852–889) udržoval s byzantskou říší dobré vztahy a zachovával mírovou smlouvu uzavřenou mezi ní a chánem Omurtagem už roku 815. Stejně jako Omurtag se však bránil působení řeckých misionářů ve své zemi, protože v něm spatřoval — nikoli bez důvodu — snahu šířit mezi jeho poddanými byzantský vliv. V úsilí čelit mu hledal oporu i u svého západního souseda — východofranské říše a dokonce prý králi Ludvíku Němci slíbil, že se dá i se svým lidem pokřtít od latinských misionářů. Nakonec však přece jen podlehl byzantskému nátlaku. Příhodnou situaci pro to vytvořil hladomor, k němuž v Bulharsku došlo v důsledku neúrody roku 863. Bulhaři podnikali menší kořistnické výpady na byzantské území, aby si tam získali potraviny. Byzantské vojsko, po vítězstvích nad Araby v září 863 morálně značně posílené, podniklo proti Bulharům okamžitě

odvetnou výpravu a Boris, aby předešel zničující porážce, se rozhodl kapitulovat. Jednou z podmínek mírové smlouvy bylo, že přijme z rukou byzantských duchovních křest. Jeho kmotrem byl sám císař Michael III., po němž Boris převzal křestní jméno Michael.

Podobně jako moravský Rastislav i bulharský vládce očekával, že mu Fotios pošle vlastního patriarchu s biskupy a že se jeho země stane v církevní organizaci samostatnou. Nic takového však císař ani patriarcha nehodlali udělat. Do Bulharska přišli toliko obyčejní misionáři, jejichž úkolem bylo pouze pokřtít pohanské Bulhary. A jestliže ve vzdálené Moravě císař a patriarcha povolili Konstantinovi zavedení domácího slovanského jazyka do místní praxe, nic takového neměli na mysli v sousedním Bulharsku. Christianizace tam v podstatě měla znamenat i postupnou helenizaci a vedle politického připoutání Bulharska k říši měla způsobit i kulturní asimilaci jeho obyvatelstva. Zklamáný Boris proto roku 865 ze své země řecké duchovenstvo vyhnal a obrátil se s žádostí o zřízení bulharského patriarchátu k papeži Mikuláši I. Ten jeho obrat k Římu vřele uvítal a dal si dokonce práci s tím, že vypracoval rozsáhlý spis, v němž odpověděl na všechny Borisovy otázky týkající se článků víry, církevní praxe i nejběžnějších denních zvyklostí. Poslal také bulharskému vládci dva italské biskupy, aby uspořádali církevní poměry v jeho zemi. Ani on však nebyl ochoten poslat mu vlastního arcibiskupa, a tak se Boris po novém rozčarování obrátil znovu do Byzance. To se však už stalo za zcela změněných politických podmínek.

Nástup makedonské dynastie: Basileios I.

Nástup nejslavnější byzantské dynastie k moci nebyl právě nejskvělejší, a i když ponecháme stranou legendární rysy, jimiž byl záhy v historickém podání zahalen, vypadá spíše jako romantický dobrodružný příběh. Její zakladatel Basileios pocházel z prosté makedonské rodiny, která byla snad arménského původu a při jednom z velkých přesunů obyvatelstva, pro byzantskou vnitřní politiku tak typických, byla přesídlena do okolí Adrianopole. Vzestup chudého vesnického synka k moci je charakteristickou ukázkou toho, jaké možnosti sociální mobility skýtala byzantská společnost. Původně byl ve službě u stratega makedonské provincie, jeho ctižádost ho však — stejně jako kdysi císaře Justina — vedla k tomu, že se vydal hledat štěstí v hlavním městě. Jeho fyzická síla a mimořádná schopnost zacházet s koňmi způsobily, že dostal službu jako podkoní u jednoho z předních členů konstantinopolské společnosti, císařova bratrance Theofilita. Obratný a pohledný mladík dokázal k sobě upoutat pozornost předních osobností. Netrvalo dlouho a povšiml si ho i císař, který ho povolal do svých služeb. A to už Basileiova kariéra dosáhla závratné výše. Rychle postupoval v hodnostech a záhy se stal císařovým osobním komorníkem a důvěrníkem. Roku 865 Michael III. dokonce Basileia adoptoval a oženil ho se svou bývalou milenkou Eudokíí Ingerinou, když ho předtím přinutil

zapudit jeho první manželku, s níž měl syna Konstantina. Caesar Bardas sledoval vzestup nového císařova oblíbence s neskryvaným odporem a mezi oběma muži vzniklo otevřené nepřátelství. Basileiovi se podařilo císaře přesvědčit, že Bardas proti němu osnuje spiknutí s cílem odstranit ho a s Michaelovým souhlasem během vojenské výpravy na Krétě v dubnu 866 Bardu osobně zavraždil. Po návratu do Konstantinopole o měsíc později byl korunován za Michaelova spolucísaře. Jeho tížádost však neznala mezí. Michael III. se svého přítele začal obávat a uvažoval o tom, jak by se ho zbavil. Basileios si byl hrozícího nebezpečí vědom a rozhodl se mu předejít. V noci 23. září 867 využil příhodné situace a dal spícího císaře, který se při bujně hostině opil, v jeho ložnici zavraždit, a aniž by se setkal s jakýmkoli projevem otevřeného odporu, ujal se jako *autokrator* vlády.

Jakkoli pochybný byl způsob, jímž se dostal k nejvyšší moci, a přestože se mu nedostalo žádného vzdělání, Basileios I. (867–886) se projevil jako mimořádně schopný vládce. Jeho první starostí ovšem bylo upevnit své postavení. Zavražděný císař se těšil velké popularitě mezi vojáky a Caesar Bardas, kterého Basileios odstranil jen o půldruhého roku dříve, měl velkou oporu mezi konstantinopolskou aristokracií a zejména mezi intelektuálními kruhy, jejichž předním představitelem byl patriarcha Fotios. Jak velkou váhu tomu Basileios přikládal, dosvědčuje skutečnost, že hned první den po převratu Fotia sesadil a poslal ho do vyhnanství. Zanedlouho nato, 3. listopadu, právě ve výroční den jeho první konsekrace, znovu dosadil Ignatia za patriarchu. Sliboval si od toho jak podporu radikální strany v církvi, stále dosud značně silné, tak překonání roztržky s Římem, jež by mu uvolnilo ruce v zahraniční politice. Skutečně na podzim roku 869 byl svolán do Konstantinopole koncil, který měl odsoudit Fotiovo zvolení a dodatečně potvrdit Ignatia jako jediného pravoplatného patriarchu. Papežovi legáti sice odmítali tuto otázku jako předmět dalšího jednání, odvolávající se na rozhodnutí lateránské synody z roku 867, a skutečně se jim podařilo prosadit, že Fotios nebyl předvolán, aby se mohl hájit; nicméně jednání skončilo kompromisy a koncil nepřiznal papeži právo rozhodovat o vnitřních záležitostech byzantské církve.

Ještě větší úder římské prestiži byl zasazen jen o málo později. 28. února 870 byl koncil slavnostně ukončen. Tři dny nato však přišli do Konstantinopole vyslanci bulharského knížete Borise, aby církevnímu sněmu vnesli otázku, pod čí církevní svrchovanost Bulharsko skutečně patří. Takto formulovaná otázka se ve skutečnosti rovnala nabídce podřídit se jurisdikci konstantinopolského patriarchy, protože bulharský vládce přestal mít trpělivost s papežovými průtahy a jeho zřejmou neochotou ustanovit samostatný bulharský patriarchát. Tuto příležitost si už Byzantinci nechtěli nechat ujít. Narychlo bylo dodatečně svoláno ještě další zasedání koncilu, přestože už byl předtím formálně rozpuštěn, a papežští legáti mohli jen bezmocně přihlížet tomu, jak tři východní patriarchové, zvolení za arbitry v této rozepři mezi Konstantinopolí a Římem, rozhodli, že Bulharsko má nadále navždy zachovávat obedienci konstantinopolského patriarchy. Ignatios ovšem neopakoval už Fotiův omyl a vyšel Borisově žádosti vstříc tím, že pro Bulharsko jmenoval

arcibiskupa a několik biskupů. Bulharský panovník tak dosáhl zřízení samostatné církevní organizace, ta však byla pořízena konstantinopolskému patriarchovi a byzantský vliv v zemi byl navíc podporován tím, že všechny takto zřízené biskupské stolce byly obsazeny řeckými duchovními. Právě proto snad Boris později s takovou ochotou přijal na svém území vyhnané slovanské žáky moravského arcibiskupa Metoděje, protože v nich viděl možnou protiváhu řecké církevní hierarchie a v slovanské liturgii a literatuře spatřoval účinný prostředek proti helenizaci své země.

Papež, byl to nyní Mikulášův nástupce Hadrián II. (867–872), který vkládal tolik nadějí do Ignatia jako věrného spojence Říma na rozdíl od nezávislého Fotia, se cítil oklamán. Marně se pokoušel všemi jemu dosažitelnými prostředky prosadit nároky římské kurie na Bulharsko a ostatní oblasti někdejšího římského Illyrika; jeho nástupce Jan VIII. dokonce Ignatiovi, předtím protagonistovi římských zájmů v Konstantinopoli, pohrozil exkomunikací. Ve skutečnosti už k tomu nedošlo, protože Ignatios v říjnu 877 zemřel, ale tento spor přispěl nakonec k tomu, že Ignatiův protivník Fotios se opět dostal k moci. Když císař Basileios poznal, že se mu nepodařilo spor s Římem překlenout, a když už se jeho postavení upevnilo tak, že se nemusel obávat vnitřní opozice, povolal Fotia roku 875 z vyhnanství zpět do hlavního města. Zprvu mu svěřil výchovu svých mladších synů, kteří se mu narodili z manželství s Eudokií Ingerinou, a po Ignatiově smrti jej znova dosadil na trůn konstantinopolských patriarchů. Papež Jan VIII., jehož državy kolem Říma byly ohrožovány arabským loďstvem, nezbytně potřeboval byzantskou pomoc. Rovněž Fotios vystupoval nyní už mnohem smířlivěji, a tak nakonec na konstantinopolské synodě konané v zimě roku 879/880, kterou východní církve dodnes uznává za 8. ekumenický koncil, byl Fotios se souhlasem papežových legátů oficiálně rehabilitován.

Fotios se v době svého druhého patriarchátu stal jedním z nejbližších Basileiových spolupracovníků. Co způsobilo tak radikální změnu v císařově postoji k člověku, jehož odstranění bylo jeho prvním činem po uchopení moci, nevíme. Život sv. Ignatia, tedy spis Fotiovi nijak přátelsky nakloněný, uvádí, že Fotios si získal Basileiovu přízeň tím, že pro něho vypracoval jeho rodokmen, v němž dokazoval, že jeho rodina pocházela z arménského královského rodu Arsakovců, z něhož vzešla i vládnoucí dynastie parthské říše. Ať už je tato historka pravdivá či nikoli, Fotios ani v tomto období nebyl ochoten pouze poslušně přisluhovat císařově vůli. Právě jemu se připisuje autorství úvodní kapitoly právní příručky *Epanagoge*, v níž se jednoznačně formulují práva a povinnosti císaře na jedné straně a patriarchy na straně druhé. Oba mají podle ní vykonávat svůj úřad ve shodě a svornosti, která však neznamená jednoznačné podřízení církevní moci světské. Naopak, úvod k *Epanagoge* jasně stanoví patriarchovy prerogativy a výslovně říká, že při obhajobě formulací pravé víry má patriarcha hájit svou pravdu i proti císaři a nijak nebrat ohledy na to, co říká. V obecném povědomí se v souvislosti s Byzancí obvykle používá výrazu *caesaropapismus*, jímž se vyjadřuje nadřazené postavení panovníka